

ΗΘΙΚΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ¹

[*ΑΝΘΡΩΠΟΣ*, τεύχος 3, Φεβρουάριος- Μάιος 2021, σ. 66-85]

1. Τα σημαντικότερα παραδοσιακά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού, τα οποία ίσως προσφέρονται περισσότερο για ανασυγκροτήσεις και νέα επεξεργασία, με τη χρήση των τεχνικών μεθόδων της αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας και της παράλληλα εξελισσόμενης φιλοσοφικής θεολογίας, είναι, σύμφωνα με τους καθιερωμένους όρους, το *οντολογικό*, το *κοσμολογικό* και το *τελεολογικό*. Πρόκειται μάλλον για ομάδες συναφών επιχειρημάτων, που παρουσιάζονται σε διάφορες παραλλαγές και ανάγονται σε ορισμένους βασικούς τύπους, σχετιζόμενους με αντιλήψεις του Ύψιστου Αναγκαίου Όντος, της Πρώτης Αρχής ή Αιτίας και του (θεϊκού) σχεδιασμού.²

Ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της φιλοσοφικής συλλογιστικής για την ορθολογική στήριξη της πίστης στην ύπαρξη του Θεού των μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών, και όχι μόνο, καταλαμβάνει το *ηθικό επιχείρημα*, η εξέταση του οποίου παραπέμπει επίσης σε μια ποικιλία επιμέρους επιχειρημάτων. Όπως καθίσταται προφανές από τον χρησιμοποιούμενο όρο, είναι η συνειδητοποίηση των βασικών κανονιστικών στοιχείων της ηθικής διάστασης του ανθρώπινου βίου που θεωρείται πως επιβάλλει

¹ Η εργασία αυτή οφείλει πολλά σε εκτενείς συζητήσεις με πολλούς φίλους και φίλες, συναδέλφους και φοιτητές/τριες. Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου, μεταξύ άλλων, στον Κώστα Ανδρουλιδάκη, τον Νίκο Ασπρούλη, τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, τον π. Ισίδωρο Κάτσο, την αδελφή Ισιδώρα Καραγάτσου, τον Τζων Κόττινγκχαμ, την Τερέζα Μπούκη, τον Γιώργο Μπούτλα, τον Μιχάλη Πάγκαλο, τον Γιάννη Σπηλιόπουλο, τη Γωγώ Φωτιάδη, τον Μιχάλη Φιλίππου και όσους/ες συμμετείχαν τα τελευταία χρόνια στα μαθήματα και τα σεμινάρια μου μεταθικής και φιλοσοφίας της θρησκείας.

² Για την έννοια της αναλυτικής προσέγγισης στη σύγχρονη φιλοσοφία και την εφαρμογή της, από τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, στη θεματική της φιλοσοφίας της θρησκείας και της φιλοσοφικής θεολογίας, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης και Μιχάλης Φιλίππου (επιμ.), *Επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού και άλλα δοκίμια αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας*, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2018, σ. 15-38, όπου παρέχεται και σχετική βιβλιογραφία. Στον τόμο συμπεριλαμβάνεται το εκτενές άρθρο του Μιχάλη Φιλίππου «Αναλυτικά επιχειρήματα για την ύπαρξη του Θεού» με κριτική ανασυγκρότηση των κυριότερων νέων μορφών των κλασικών «αποδείξεων» (σ. 90-318). Εδώ μας απασχολεί κατ'αρχήν η ευρύτερη θεώρηση της φιλοσοφίας της θρησκείας, η οποία, αντίθετα με την φιλοσοφική θεολογία, δεν προϋποθέτει την αφετηριακή υιοθέτηση οποιωνδήποτε δογματικών ή ομολογιακών παραδοχών. Ωστόσο, το πλαίσιο στο οποίο παραπέμπουν οι εξεταζόμενες τοποθετήσεις, θετικές και αρνητικές, είναι εκείνο των μονοθεϊστικών θρησκειών, και ειδικότερα του χριστιανισμού.

την αποδοχή της υπερβατικής προέλευσης και διασφάλισης της αντικειμενικής τους ισχύος από τον Πανάγαθο και Παντοδύναμο Θεό.³

Παρά το γεγονός ότι το επιχείρημα παρουσιάζεται με διαφορετικές μορφές σε κείμενα χριστιανικής Απολογητικής και είναι ευρέως κατανοητό και δημοφιλές, δεν φαινόταν μέχρι πρόσφατα να έχει προσεχθεί επαρκώς στο χώρο της αγγλόφωνης ακαδημαϊκής φιλοσοφίας της θρησκείας.⁴ Τα τελευταία χρόνια τα πράγματα έχουν αλλάξει και οι συναφείς συζητήσεις έχουν αναπτυχθεί και εμβαθυνθεί ουσιαδώς.⁵ Αντικείμενο αυτής της εργασίας είναι ακριβώς η διερεύνηση και μια πρώτη κριτική αποτίμηση βασικών όψεων της ηθικής επιχειρηματολογικής στρατηγικής, με αναφορά σε νέες κατευθύνσεις και με έμφαση σε μια προσπάθεια κατάλληλης προσαρμογής των αυστηρών αναλυτικών προτύπων του φιλοσοφείν. Η προσπάθεια αυτή μας ενδιαφέρει στο βαθμό που μπορεί να εμπλουτίσει και να ενισχύσει όχι μόνο την συγκεκριμένη προσέγγιση, αλλά και τον μεταηθικό στοχασμό συμβάλλοντας στον έλεγχο των μεθοδολογικών του εργαλείων. Έτσι, αφού πρώτα σταθούμε στην διαμόρφωση του πυρήνα της σχετικής επιχειρηματολογίας μέσα από την ηθικοθεολογική οπτική του Καντ, θα στραφούμε σε μια σύγχρονη συνοπτική παρουσίασή της και θα αναφερθούμε στην ερμηνεία η οποία προτείνεται από τον Τζων Κόττινγκχαμ, υπό το πρίσμα μιας διεύρυνσης και αναπροσανατολισμού της αναλυτικής φιλοσοφίας της θρησκείας.⁶

³ Στην ευρύτερη δυνατή σύλληψή του το επιχείρημα αφορά γενικότερα στην προέλευση και στη στήριξη της όλης αξιακής πραγματικότητας η οποία συνυφίνεται με τον κόσμο που μας περιβάλλει. Ωστόσο, θα περιοριστούμε σε αναφορές στην κανονιστική λειτουργία των ηθικών αξιών.

⁴ Βλ. David Baggett και Jerry L.Walls (επιμ.) *The Moral Argument*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2019, σ. 1-7. Για τους σκοπούς της διερεύνησής μας, θα αναφερθούμε αρχικά σε ένα γενικό ηθικό επιχείρημα, προσπαθώντας να συνοψίσουμε την κεντρική του ιδέα, αλλά στη συνέχεια θα διακρίνουμε τα επιμέρους επιχειρήματα μέσα από τα οποία η ιδέα αυτή εξειδικεύεται και εφαρμόζεται με διαφορετικούς τρόπους.

⁵ Βλ. ενδεικτικά Baggett και Walls, ό.π., και για τη γενικότερη προβληματική των σχέσεων μεταξύ ηθικής και θρησκείας, Mark C. Murphy, *God and Moral Law. On the Theistic Explanation of Morality*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2011, Fiona Ellis, *God, Value and Nature*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2014, Anne Jeffrey, *God and Morality*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2019.

⁶ Βλ. John Cottingham, *The Spiritual Dimension*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2005, *Why Believe?*, Continuum, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2009, *How to Believe*, Bloomsbury, Λονδίνο και Οξφόρδη, 2015. Ο Κόττινγκχαμ εξηγεί την ιδιαίτερη, περισσότερο «ανθρώπινη», μεθοδολογική του προσέγγιση στην Εισαγωγή του στη φιλοσοφία της θρησκείας, *Philosophy of Religion. Towards a More Humane Approach*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2014,

2. Στην αρχική σύλληψή του, αυτό που έχει επικρατήσει να ονομάζεται *ηθικό επιχείρημα* αναδεικνύεται από τον Ιμμάνουελ Καντ, ο οποίος του αποδίδει καίριο ρόλο στην πρακτική του φιλοσοφία. Ήδη από την *Κριτική του καθαρού Λόγου*, καθίσταται σαφής η δυνατότητα μιας φιλοσοφικής θεολογίας που εστιάζεται στην ουσιαστικώς ηθική εννόηση της Ιδέας του Θεού, η οποία παρουσιάζεται ως πρακτικά αναγκαία για την έλλογη νοηματοδότηση του βίου. Η αξιοποίηση της συγκεκριμένης προσέγγισης σε αρκετά έργα του καντιανού corpus οδηγεί σε ποικίλες διατυπώσεις του κεντρικού επιχειρήματος.⁷

Κατά τον Καντ, η ύπαρξη του Θεού προβάλλει ως αίτημα του Πρακτικού Λόγου, το οποίο και επιτρέπει να αναγνωρίσουμε την αντικειμενική πραγματικότητα της Ιδέας του Υπέρτατου Όντος.⁸ Χωρίς την άνωθεν συνδρομή του Δημιουργού δεν μπορούμε να ελπίζουμε πως είναι δυνατή η τελική επίτευξη του Ύψιστου Αγαθού, στο οποίο οφείλουν να αποβλέπουν οι πράξεις μας, δηλαδή της αναγκαίας σύνδεσης αρετής και ευδαιμονίας.⁹

Υπάρχουν δύο βασικές συμπληρωματικές εκδοχές της συναγωγής της ύπαρξης του Θεού, στα έργα του Καντ, οι οποίες έχουν πρόσφατα περιγραφεί ως το *επιχείρημα της (θείας) Χάριτος* και το *επιχείρημα της (θείας) Πρόνοιας*.¹⁰ Σύμφωνα

⁷ Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, εισαγ.-μτφρ.- παρατηρήσεις Μ. Φ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα, 1999, Α632-4/Β660-2, *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2004, σ.182-205, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα, 2007, § 86-90, *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2007, *Παραδόσεις για μια φιλοσοφία της θρησκείας*, Πρόλ.- μτφρ. – επίμετρο Γ. Πεδιώτης, Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα, 2018, σ. 139-68, καθώς και Κ. Ανδρουλιδάκης, «Ο Καντ σε αναζήτηση του Θεού», στο Σταύρος Ζουμπολάκης (επιμ.), *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των φιλοσόφων*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2012, σ. 358-401.

⁸ Τα αιτήματα του Πρακτικού Λόγου τα οποία εξετάζει ο Καντ είναι εκείνα της *αθανασίας* [της ψυχής], της *ελευθερίας*, θεωρούμενης θετικώς (ως της αιτιότητας ενός όντος, εφόσον ανήκει στον νοητό κόσμο) και της ύπαρξης του Θεού. (*Κριτική του πρακτικού Λόγου*, ό.π., σ.393 [238])

⁹ «Στο ύψιστο αγαθό που είναι πρακτικό για μας, δηλαδή σ'εκείνο που πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω της θελήσεώς μας, η αρετή και η ευδαιμονία νοούνται ως αναγκαίως συνδεδεμένες, έτσι ώστε το ένα να μη μπορεί να γίνει δεκτό από τον πρακτικό Λόγο χωρίς να ανήκει σε αυτό και το άλλο.» (*Κριτική του πρακτικού Λόγου*, ό.π. σ.168[204]). Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι έννοιες της αρετής και της ευδαιμονίας που χρησιμοποιεί ο Καντ εγγράφονται στο πλαίσιο της ηθικής των Νεότερων Χρόνων και δεν παραπέμπουν στην αριστοτελική αρετοκρατική παράδοση το ενδιαφέρον για την οποία έχει αναβιωθεί μέσα από τις σύγχρονες συζητήσεις.

¹⁰ Για αυτή την ανασυγκρότηση, βλ Baggett και Walls, ό.π., 22-33. Ειδικότερα, για το *επιχείρημα της Χάριτος*, η οποία εμφανίζεται ως αναγκαία για να καλυφθεί το «χάσμα» ανάμεσα στις δυνατότητες της ελαττωματικής (πεπτακυίας) ανθρώπινης φύσης και στις επιταγές του δέοντος, πρβλ. John Hare, *The Moral Gap. Kantian Ethics, Human Limits and God's Assistance*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1996.

με την πρώτη, κρίνεται απαραίτητη μια ανώτερη υπερφυσική παρέμβαση για να καταστεί δυνατή η ανταπόκριση του δρώντος υποκειμένου στις υψηλές και αυστηρές επιταγές της ηθικότητας, και η συνακόλουθη προσέγγιση του ιδεώδους της ηθικής τελείωσης. Η δεύτερη, που θα μπορούσε ίσως ορθότερα να ονομαστεί *επιχείρημα της τελικής απονομής δικαιοσύνης*, εκφράζει την υπαγορευόμενη από τον Λόγο ανάγκη να εξασφαλισθεί η έσχατη αντιστοίχιση ευδαιμονίας και ηθικής στάσης ζωής, κάτι που είναι σε θέση να παράσχει μόνο ένας παντοδύναμος και πανάγαθος, υπερβατικός κριτής ικανός να εγγυηθεί την πραγμάτωση της ηθικής τάξης.¹¹ Ο απλός ενάρετος άνθρωπος, ο οποίος με τις πράξεις του αποδεικνύεται αντάξιος της ευδαιμονίας, είναι έτσι σε θέση να ελπίζει πως θα υπάρξει ανταμοιβή των δικαίων και τιμωρία των αδίκων. Βέβαια, κατά τον Καντ, το *κίνητρο* των πράξεών του δεν πρέπει να είναι η προσδοκία της ανταπόδοσης ή επιβράβευσης για τη συμπεριφορά του. Όμως, η δικαίωση στην οποία αποβλέπει αντανακλά την σταθερή, *έλλογη πίστη* πως η παρακίνηση από τον ηθικό Νόμο δεν τον δεσμεύει σε ένα χμαιρικό και μάταιο εγχείρημα.¹²

Η καντιανή επιχειρηματολογία στηρίζεται σε σημαντικές διαισθήσεις του κοινού που αναδεικνύονται μέσα από τη χριστιανική διδασκαλία. Η διδασκαλία αυτή εξετάζεται και αξιοποιείται και υπό το πρίσμα της ηθικοθεολογίας που αναπτύσσεται περαιτέρω στη *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*.¹³ Ωστόσο, ο μελετητής των κειμένων στα οποία αναφερθήκαμε καλείται να αντιμετωπίσει περίπλοκα ερμηνευτικά και φιλοσοφικά ζητήματα με τα οποία δεν μπορούμε να ασχοληθούμε στο πλαίσιο αυτής της εργασίας. Ο ίδιος ο Καντ φαίνεται να αναγνωρίζει τα όρια της

¹¹ Βλ. Καντ, *Κριτική της κριτικής δύναμης*, ό.π., και *Παραδόσεις για μια φιλοσοφία της θρησκείας*, ό.π., σ. 140-6.

¹² Για τις έννοιες της ηθικής πίστης και της έλλογης ελπίδας και τη σημασία τους για την πρακτική φιλοσοφία του Καντ, βλ. και Κώστας Ανδρουλιδάκης, «Πίστη του Λόγου. Έννοια και λειτουργία της πίστης στη φιλοσοφία του Καντ», στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Για την πίστη*, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2019, σ.159-203, «'Τί δικαιούμαι να ελπίζω;' Νόημα και λειτουργία της ελπίδας στη φιλοσοφία του Καντ», στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.) *Για την ελπίδα*, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2020, σ.357-96.

¹³ Για την προσπάθεια ερμηνείας και ακριβούς αποτίμησης της στάσης του Καντ απέναντι στον Χριστιανισμό, όπως αυτή παρουσιάζεται στη *Θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, βλ., μεταξύ άλλων, Lawrence Pasternack, *Kant on Religion within the Boundaries of Mere Reason*, Routledge, Άμπινγκτον και Νέα Υόρκη, 2014, Stephen Palmquist, *Comprehensive Commentary on Kant's Religion within the Bounds of Bare Reason*, Μόλντεν και Νέα Υόρκη, WILEY Blackwell, 2016, Christopher Insole, *Kant and the Divine: From Contemplation to the Moral Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2020.

αποδεικτικής ισχύος της ηθικής «απόδειξης», το συμπέρασμα της οποίας διευρύνει τη γνώση μας μόνο από πρακτική άποψη και αποτελεί σε τελική ανάλυση αντικείμενο έλλογης πίστης και ελπίδας.¹⁴ Σ' αυτό όμως το σημείο, χρειάζεται μάλλον να προχωρήσουμε σε μια γενικότερη προσέγγιση του ηθικού στοχασμού και των νεώτερων τρόπων ενσωμάτωσής του στην επιχειρηματολογία που αποτελεί το αντικείμενο της συζήτησής μας.

3. Πράγματι, ανεξάρτητα από την διαμόρφωση της ιδιαίτερης ηθικοθεολογικής προβληματικής του Καντ, τα ηθικά επιχειρήματα τα οποία χρησιμοποιούνται για να στηρίξουν την πίστη στην ύπαρξη του Θεού εγγράφονται στο πλαίσιο μιας πολυεπίπεδης θεώρησης του συναφούς κανονιστικού και αξιολογικού στοχασμού και του αναζητούμενου υπερβατικού τους ερείσματος. Σύμφωνα με μια πρόσφατη σύνοψη των συναφών ερωτημάτων και των προτεινόμενων πιθανών απαντήσεων, θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει κανείς καλύτερα την κοινή στόχευση και την υποκείμενη δομή των κυριότερων επιχειρημάτων μέσα από το εξής συλλογιστικό σχήμα, το οποίο προσλαμβάνει τη μορφή ενός *modus tollens*:

1. Αν δεν υπάρχει Θεός, τότε κάποιο προφανές και σημαντικό γνώρισμα Γ της ηθικής ή του ηθικού μας βίου συνιστά ψευδαίσθηση.
2. Αυτό το γνώρισμα Γ της ηθικής ή του ηθικού μας βίου δεν συνιστά ψευδαίσθηση.
3. Άρα ο Θεός υπάρχει.¹⁵

Βέβαια, είναι απαραίτητη η παραδοχή της πραγματικότητας της ηθικής διάστασης, καθώς και η υπεράσπιση της θέσης πως κάποιο ή κάποια από τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα δεν θα μπορούσαν να εξηγηθούν χωρίς την υπόθεση ενός αναγκαίου υπερβατικού θεμελίου, που θεωρείται πως ταυτίζεται με τον Θεό την ύπαρξη του οποίου επιθυμούμε να αποδείξουμε. Και για να επιδιωχθεί κατά το δυνατόν μια αφετηριακή σύγκλιση στην αναγνώριση του επίμαχου, προφανούς και

¹⁴ Πρβλ. τις αναλύσεις του Κώστα Ανδρουλιδάκη σε όλα τα σχετικά κείμενά του, ό.π..

¹⁵ Βλ. Robert Garcia and Nathan King (eds.) *Is Goodness without God Good Enough?*, Rowman & Littlefield, Λάναμ, Μαίρυλαντ, 2009, σ.1. κ.εξ. Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε πολλά σημεία στην εισαγωγή των επιμελητών αυτού του τόμου, καθώς και στις τοποθετήσεις ορισμένων από τα άρθρα τα οποία συμπεριλαμβάνει.

σημαντικού γνωρίσματος της ηθικής διάστασης, από το οποίο θα εκκινήσουμε, είναι ίσως προτιμότερο να αναζητηθούν κοινά αποδεκτές αντιλήψεις για τη μορφή και τη λειτουργία και όχι τόσο για το περιεχόμενο κανονιστικών λόγων προς το πράττειν που αναδεικνύονται μέσα από τη φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας.¹⁶ Δεν φαίνονται ιδιαίτερα χρήσιμες προκειμένες αναφερόμενες σε συγκεκριμένες αξίες και αρχές, όπως η ευτυχία, η ωφέλεια ή η δικαιοσύνη, για τον λιγότερο ή περισσότερο κεντρικό ρόλο των οποίων μπορεί να υπάρχουν σοβαρές διχογνωμίες. Παρόλο που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα απαιτηθεί και η συνεξέταση στοιχείων του περιεχομένου της ηθικότητας, η συζήτηση εστιάζεται πρώτ' απ' όλα στην επισήμανση στοιχείων όπως, αφενός η παρακινήτική ισχύς και η επιτακτικότητα, των ηθικών λόγων που μπορούν να παρακινήσουν τη βούληση, αφετέρου η αξίωση αντικειμενικότητας και καθολικού κύρους αυτών των λόγων.

Ασφαλώς, οι αντίπαλες φιλοσοφικές τοποθετήσεις καθορίζονται από την υιοθέτηση ή την αμφισβήτηση των προκειμένων και την ενδεχόμενη ανεξάρτητη δέσμευση στην αλήθεια ή μη του συμπεράσματος. Έτσι, εφόσον κανείς δέχεται πως αληθεύει η πρόταση (1), αλλά είναι πεπεισμένος πως η (3) είναι ψευδής, θα οδηγηθεί στην απόρριψη της (2). Σύμφωνα με την αρχική υπόθεση για την αναγκαία εξάρτηση της ηθικότητας από κάποιο υπερβατικό Υπέρτατο Ον, η ανυπαρξία ενός τέτοιου Οντος θα συνεπαγόταν πως είναι εσφαλμένη η απόδοση επιτακτικής ισχύος ή και οποιασδήποτε αντικειμενικότητας σε ηθικούς λόγους. Εάν πάλι η φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας δεν θεωρηθεί αξιόπιστο τεκμήριο για την οντολογικά εύρωστη υφή της ηθικής διάστασης, λόγω υπονομευτικών φυσιοκρατικών εξηγήσεων που φαίνονται πειστικότερες, συνέπεια θα είναι η άρνηση της (2) και η υποστήριξη υποκειμενιστικών και μηδενιστικών απόψεων οι οποίες αποκλείουν εκ προοιμίου και την ανίχνευση θρησκευτικών και θεολογικών αληθειών. Ωστόσο, εκείνο που μας ενδιαφέρει πρωτίστως εδώ είναι η κατάλληλη ερμηνεία και η δυνατότητα κατάδειξης της αλήθειας της (1), καθώς και της (2), έτσι ώστε να

¹⁶ Εδώ μπορεί να αναφερθούν ενδεικτικά συγκινησιακά στοιχεία και θυμικές διαθέσεις που συνδέονται με την αίσθηση του καθήκοντος, την αναγνώριση και το σεβασμό της εγγενούς και μη αναγώγιμης αξίας που διακρίνεται στο πρόσωπο του άλλου, βιώματα τύψεων και ενοχής που γεννούν την ανάγκη για συγχώρηση, συμπόνοια που σχετίζεται με την ενσυναίσθηση, επιδίωξη ηθικής τελείωσης που για ορισμένους παραπέμπει σε κάποιο αυστηρό δέον ή απρόσιτο αγαθό. (Πρβλ. Baggett and Walls, ό.π., σ. 213-4) Ασφαλώς, συνεπείς φυσιοκρατικές θεωρήσεις αυτών των στοιχείων μπορεί να οδηγήσουν σε αναγωγιστικές εξηγήσεις με την απλή αναφορά στη λειτουργία ψυχολογικών ή και βιολογικών μηχανισμών.

διασφαλίζεται όχι μόνο η εγκυρότητα, αλλά και η ορθότητα του ηθικού επιχειρήματος, και να μπορεί να βεβαιωθεί το συναγόμενο συμπέρασμα.

Η ενδελεχής μελέτη της αντιπαράθεσης μεταξύ αυτών που υιοθετούν κάποια παραλλαγή της (1) και εκείνων που την απορρίπτουν, με σκοπό την ικανοποιητική κριτική αποτίμηση των εναλλακτικών τοποθετήσεων θα απαιτούσε εμπλοκή και στις τεχνικές φιλοσοφικές συζητήσεις της σύγχρονης διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό.¹⁷ Στην ανάλυση που ακολουθεί θα αρκεστούμε στην επιλεκτική ανάδειξη πορισμάτων αυτών των συζητήσεων που αξιοποιούνται κυρίως από όσους προσανατολίζονται στην χρησιμοποίηση μορφών του ηθικού επιχειρήματος για να προβάλουν θεϊστικούς ισχυρισμούς. Οι σχετικές διερευνήσεις αναπτύσσονται στο έδαφος της μεταηθικής, αλλά συμπεριλαμβάνουν αναπόφευκτα και στοιχεία της παράλληλα υποστηριζόμενης κανονιστικής προβληματικής.

Στο επίπεδο της ουσιώδους, κανονιστικής ηθικής, ορισμένοι θεολόγοι και φιλόσοφοι υπερασπίζονται παραλλαγές θεωριών *θεικής επιταγής* και *φυσικού δικαίου*, από τις οποίες συνάγονται αρχές και κριτήρια ορθότητας ή και αξίες στην πραγμάτωση των οποίων αποβλέπουν τα δρώντα υποκείμενα.¹⁸ Σύμφωνα με μια από τις καθιερωμένες διακρίσεις μεταξύ ομάδων κανονιστικών ηθικών θεωριών, μπορούμε να πούμε πως η έννοια της θεικής επιταγής εκφράζει μια *δεοντοκρατική* προσέγγιση, ενώ η αντίληψη του φυσικού δικαίου *παραπέμπει* σε μια εναλλακτική *τελεολογική* θεώρηση της ηθικότητας. Κριτήριο για την καθοδήγηση και την ηθική αποτίμηση των πράξεων στην πρώτη περίπτωση είναι η συμμόρφωση με αρχές και κανόνες που υπαγορεύονται από τη θεική βούληση, ενώ στη δεύτερη η επιδίωξη

¹⁷ Για μια πρώτη συστηματική παρουσίαση της διαμάχης, και για την υποστήριξη κάποιων μορφών μετριοπαθούς ηθικού ρεαλισμού, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Leader Books, Αθήνα, 2009. Ένα πανόραμα των διαφορετικών τοποθετήσεων και των πιο πρόσφατων εξελίξεων παρέχεται στο Tristram McPherson και David Plunkett (επιμ.) *The Routledge Handbook of Metaethics*, Routledge, Άμπινγκτον και Νέα Υόρκη, 2018.

¹⁸ Οι συγκεκριμένες κανονιστικές θεωρίες συζητούνται υπό το πρίσμα της ανάδειξης των σχέσεων μεταξύ ηθικού στοχασμού και θρησκευτικής πίστης στο James Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μεταφ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα, 2010, σ. 81-89. Για την διάκριση μεταξύ θεωριών *δεοντοκρατικού* και *τελεολογικού* προσανατολισμού, βλ. William Frankena, *Ethics*, 2^η έκδ., Prentice Hall, Ήνγκλεγουντ Κλιφς, 1973. Στις σύγχρονες συζητήσεις κανονιστικής ηθικής τονίζεται περισσότερο η αντιπαράθεση μεταξύ *δεοντοκρατικών* και *συνεπειοκρατικών* θεωριών. Η θεωρία φυσικού δικαίου μπορεί να χαρακτηριστεί *τελεολογική*, αλλά όχι *συνεπειοκρατική*.

πραγμάτωσης αξιών που εκφράζουν μια φυσική οντολογική τάξη δημιουργημένη από τον Θεό.¹⁹

Οπωσδήποτε, σημασία για την εξεταζόμενη θειστική επιχειρηματολογία έχει κυρίως η αναφορά στο μεταηθικό υπόβαθρο αυτών των κανονιστικών θεωριών. Στο συγκεκριμένο υπόβαθρο αναφέρονται όσοι υποστηρίζουν πως πρέπει να προτιμηθεί ή μια είτε η άλλη, έναντι κυρίαρχων σήμερα εναλλακτικών επιλογών, οι οποίες εμπνέουν ωφελιμιστικά, καντιανά και αρετολογικά πρότυπα, χωρίς την προφανή ανάγκη κάποιας υπερβατικής θεμελίωσης των εννοιών του *ορθού* ή του αγαθού. Αν όμως η ηθική διάσταση παραμένει μετέωρη και ανεξήγητη χωρίς το συγκεκριμένο, υπερφυσικό οντολογικό έρεισμα στο οποίο παραπέμπει η θρησκευτική πίστη, ενώ δεν αμφισβητούνται η πραγματικότητα και η ουσιώδης λειτουργία της, τότε οδηγούμαστε λογικά στην αποδοχή του συμπεράσματος του επιχειρήματος που σκιαγραφήσαμε, και εν τέλει στη συναγωγή της ύπαρξης του προσωπικού Θεού των μονοθεϊστικών θρησκειών, και ειδικότερα του Χριστιανισμού.

4. Είναι γεγονός πως οι συνεχιζόμενες, σε μεγάλο βαθμό τεχνικές και σχολαστικές αντιπαραθέσεις στο πεδίο της σύγχρονης μεταηθικής καθιστούν δυνατή την διαμόρφωση και την εκλέπτυνση μιας ποικιλίας μοντέλων ηθικού ρεαλισμού και αντιρεαλισμού, καθώς και την επεξεργασία μιας σειράς ενδιάμεσων υβριδικών τοποθετήσεων. Ωστόσο, είναι αμφίβολο αν μπορεί να καταλήξει κανείς σε μια σαφή εκτίμηση για την έκβαση της διαμάχης. Σε πολλά σημεία φαίνεται να προκύπτει ισοσθένεια θέσεων και επιχειρημάτων που προκαλεί την αίσθηση ενός αδιεξόδου. Αφενός, η υπεράσπιση κάποιας μορφής συνεπούς φυσιοκρατικού ηθικού ρεαλισμού αποδεικνύεται ιδιαίτερη δυσχερής. Αφετέρου, εφόσον δεν είναι κανείς

¹⁹ Οι θεωρίες στις οποίες αναφερόμαστε εδώ κυριαρχούν στην θεολογική ηθική που υιοθετείται στο πλαίσιο των διαφορετικών χριστιανικών ομολογιών. Η θεωρία της θεικής επιταγής συνδέεται περισσότερο με την προτεσταντική παράδοση, ενώ εκείνη του φυσικού δικαίου με τη θωμιστική ηθική φιλοσοφία που υιοθετείται από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Βέβαια, οι καταβολές της θεωρίας του φυσικού δικαίου μπορούν να αναζητηθούν στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία, ιδιαίτερα στους Στωικούς, αλλά και σε ορισμένες αναγνώσεις του αριστοτελικού στοχασμού. (Βλ. σχετικά Tom Angier (επιμ.), *The Cambridge Companion to Natural Law Ethics*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2019). Η ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία διαφοροποιείται και από τις δύο αυτές προσεγγίσεις και πρέπει να ερμηνευθεί με αναφορά στη σχεσιοκεντρική και προσωποκρατική οντολογία, η οποία επικρατεί στη νεοπατερική θεολογική σύνθεση και απομακρύνεται από τις αυστηρές κανονιστικές θεωρίες της νεωτερικής ηθικής φιλοσοφίας. Πρβλ. και τα κείμενα στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής*, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2013, και, ειδικότερα για τη νεοελληνική θεολογία, τις κριτικές αναλύσεις στο Π. Καλαϊτζίδης, Θ.Ν. Παπαθανασίου, Θ. Αμπατζίδης (επιμ.), *Αναταράξεις στη Μεταπολεμική Θεολογία. Η θεολογία του '60*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2005.

διατεθειμένος να ακολουθήσει αντιρεαλιστική κατεύθυνση, μπορεί να προκρίνει μη φυσιοκρατικές ρεαλιστικές αντιλήψεις, συχνά συνοδευόμενες από συσταλτικές, μινιμαλιστικές ή και ησυχαστικές τοποθετήσεις απέναντι σε ζητήματα ηθικής οντολογίας. Το ζήτημα είναι πόσο μας ικανοποιούν τελικά οι διαθέσιμες μη θεϊστικές προσεγγίσεις, και μάλιστα οι ρεαλιστικές θεωρίες, γενικότερα για την εξήγηση της ανάδυσης και εμπέδωσης της ηθικής κανονιστικότητας, και ειδικότερα για την επαρκή κατανόηση της επιτακτικής και δεσμευτικής ισχύος και της αντικειμενικότητας των ηθικών λόγων προς το πράττειν. Αν όλες αποτυγχάνουν κατά το μάλλον ή ήττον, αξίζει ίσως να αναζητηθεί μια πληρέστερη και συνεκτικότερη απάντηση στα σχετικά ερωτήματα μέσα από το υπερφυσιοκρατικό πλαίσιο που μόνο κάποια μονοθεϊστική θρησκευτική θεώρηση είναι σε θέση να προσφέρει.²⁰

Οι φιλοσοφικές αυτές ανησυχίες δεν αναφέρονται άμεσα στο πεδίο της πρακτικής. Δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς κατ'αρχήν πως υπάρχουν πολλοί άθεοι και αγνωστικιστές, όπως άλλωστε και ηθικοί αντιρεαλιστές, των οποίων η συμπεριφορά ανταποκρίνεται πλήρως σε βασικά κριτήρια ηθικής ορθότητας. Μάλιστα, ορισμένες φορές ενδέχεται η ενάρετη ζωή τους να διακρίνεται και από χαρακτηριστικά θαυμαστής υπερηθικής αριστείας, επιδεικνυόμενης σε πράξεις ανιδιοτελούς προσφοράς ή και αυτοθυσίας. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι αναπόφευκτη η διολίσθηση σε μηδενιστικές απόψεις και αμοραλιστικές στάσεις όλων όσοι πιστεύουν πως η ηθικότητα εδράζεται απλώς σε κάποια διυποκειμενική ορθολογική συναίνεση και οιονεί συμβολαική συμφωνία για την καλύτερη διαχείριση κοινών επιθυμιών.²¹ Ωστόσο, στο επίπεδο της μεταηθικής ανάλυσης προβάλλονται συχνά ενστάσεις για την πειστικότητα αμιγώς φυσιοκρατικών εξηγήσεων της διαμόρφωσης πηγαίων αλτρουιστικών κινήτρων. Παρατηρείται πως οι εξηγήσεις αυτές δεν είναι ικανές να στηρίξουν μια αποτελεσματική δικαιολόγηση της σταθερής και έλλογης δέσμευσης στην αναγνώριση όχι μόνο του κύρους, αλλά και της τελικής υπερίσχυσης των

²⁰ Για λεπτομερείς αναλύσεις των ποικίλων, δυσεπίλυτων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι αντίπαλες μεταηθικές τοποθετήσεις, βλ. Βιρβιδάκης, ό.π. και McPherson και Plunket, ό.π. Σχετικά με την αστοχία των συνεπών φυσιοκρατικών επιστημονικών εγχειρημάτων που αποσκοπούν στη θεμελίωση της ηθικής διάστασης, πρβλ. James, Davison Hunter and Paul Nidelsky, *Science and the Good. The Tragic Quest for the Foundations of Morality*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν και Λονδίνο, 2018.

²¹ Βλ., μεταξύ άλλων, Walter Sinnott Armstrong, *Morality Without God?*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2009, σ. 22-5, κ.εξ. και τις σχετικές συζητήσεις στο Garcia and King, ό.π.

καθαρά ηθικών απέναντι σε φρονησιακούς και άλλους εξωηθικούς λόγους προς το πράττειν.²² Στο σημείο αυτό μπορεί να κρίνεται αναγκαία η αναγνώριση της εγκαθίδρυσης και της επιβολής της ανώτερης αυθεντίας τους από μια παντοδύναμη θεϊκή βούληση.

5. Το πρόβλημα είναι πως και οι περισσότερες *θειστικές* ρεαλιστικές προσεγγίσεις της κανονιστικότητας φαίνεται να αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες, τις οποίες δεν αργεί να συνειδητοποιήσει κανείς όταν καλείται να τοποθετηθεί απέναντι στο δίλημμα που διατυπώνεται στον πλατωνικό διάλογο *Ευθύφρων*²³ Αν επιλέξουμε το ένα σκέλος του διλήμματος, σύμφωνα με το οποίο η ιδιαίτερη ισχύς των ηθικών λόγων οφείλεται αποκλειστικά στο ότι εκφράζουν εντολές του Θεού, όπως υπαγορεύει η θεωρία της θείας επιταγής, τότε προβάλλει ο κίνδυνος ο προσδιορισμός του περιεχομένου αρχών και κανόνων του πράττειν να εξαρτάται από την αυθαιρεσία της βούλησης του Υψίστου. Μπορεί να μην αμφιβάλλει κανείς πως ο Πανάγαθος Θεός δεν θα θεωρούσε ποτέ επιτρεπτό τον βασανισμό ενός αθώου, αλλά ενοχλεί ακόμη και η νοερή αναγνώριση ενός τέτοιου λογικού ενδεχομένου. Αν πάλι, πιστεύουμε πως η βούληση του Θεού δεσμεύεται από την φύση της αγαθότητας εφόσον την ενσαρκώνει, προχωρούμε στην υιοθέτηση του άλλου σκέλους του διλήμματος, σύμφωνα με το οποίο, οι θεϊκές εντολές δεν δημιουργούν, αλλά συμμορφώνονται με κάτι που είναι ούτως ή άλλως ηθικό. Τότε όμως η επίκληση οποιωνδήποτε θεϊκών βουλευτικών ενεργημάτων είναι περιττή για την οντολογική θεμελίωση του κύρους της ηθικής διάστασης, εφόσον αυτό προκύπτει άμεσα από τις ίδιες τις ηθικές αξίες.²⁴

Μέσα από μια ανθρωπομορφική οπτική, είναι φυσικό να θεωρούμε πως ο επιτακτικός χαρακτήρας δεοντοκρατικών αρχών συνδέεται με εντολές που

²² Βλ. C. Stephen Layman, "A Moral Argument for the Existence of God", στο Garcia and King, ό.π., σ.49-66 και Cottingham, *Why Believe?*, ό.π., σ. 39-42. Πρβλ. και *Christian Smith, Atheist Overreach. What Atheism Can't Deliver*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2019, σ. 9-86.

²³ Βλ. Πλάτων, *Ευθύφρων*, 10a2-3 («ἄρα τὸ ὅσιον ὅτι ὅσιόν ἐστιν φιλεῖται ὑπὸ τῶν θεῶν, ἢ ὅτι φιλεῖται ὅσιόν ἐστιν;»). Για την ερμηνεία και τις χρήσεις του διλήμματος στη σύγχρονη μεταθητική, βλ. Βιρβιδάκης, ό.π. σ. 91-2, 248, 253, 371, 398.

²⁴ Για μια προσεκτική εξέταση του διλήμματος, βλ. Cottingham, *Philosophy of Religion. Towards a More Humane Approach*, ό.π., σ.76-80. Ο Κόττινγκχαμ, συνοψίζει και ασκεί κριτική και στην προσπάθεια του Ρόμπερτ Άνταμς να υπερασπιστεί μια παραλλαγή της θεωρίας της θεϊκής επιταγής. Πρβλ. Robert Adams, *Finite and Infinite Goods*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 1999

προέρχονται από κάποιον δρώντα που διαθέτει την κατάλληλη εξουσία να τις υπαγορεύει, εν προκειμένω από τον υπερβατικό Δημιουργό. Ωστόσο, αν η κανονιστική τους ισχύς προκύπτει απευθείας από το αξιακό τους περιεχόμενο, το ηθικό επιχείρημα μπορεί να οδηγεί σε ένα συμπέρασμα μόνο για την ύπαρξη της αξίας του Αγαθού ως του αναζητούμενου έσχατου υπερβατικού ερείσματος. Με άλλα λόγια, αντί για κάποιο προσωπικό Θεό φαίνεται να καταλήγουμε στην υποστήριξη μιας πλατωνικής μεταφυσικής, η οποία, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, δεν απαιτεί την αναγωγή στη θεολογία που ερμηνεύει τις αλήθειες της χριστιανικής πίστης.

Πράγματι, έχουν πρόσφατα αναπτυχθεί μορφές, λιγότερο ή περισσότερο ισχυρού, αξιακού και κανονιστικού, και ειδικότερα ηθικού, μη φυσιοκρατικού ρεαλισμού, οι οποίες συνιστούν σύγχρονες εκδοχές πλατωνισμού. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων αντιλήψεων συνιστούν η τελεολογική μεταφυσική θεώρηση της βαθύτερης υφής της πραγματικότητας του Τόμας Ναίηγκελ, και κυρίως η θρησκεία χωρίς Θεό, του Ρόναλντ Ντουόρκιν. Στο σχετικό έργο του τελευταίου τονίζεται η σημασία για την ηθική, αλλά και για την αισθητική εμπειρία, θρησκευτικών κατηγοριών, η εφαρμογή των οποίων παρουσιάζεται ως συμβατή με πανθεϊστικές ή και αθεϊστικές θεωρήσεις.²⁵ Το ζήτημα είναι κατά πόσον τα κεντρικά ηθικά επιχειρήματα φιλοσόφων με *πλατωνίζουσα* οπτική, μπορούν να θεωρηθούν πειστικότερα από εκείνα με σαφώς *θειστική* στόχευση.

6. Η κεντρική ιδέα της συλλογιστικής του Κόττινγκχαμ αποσκοπεί στην κατάδειξη της υπεροχής του θειστικού επιχειρήματος, το οποίο βασίζεται στο συγκεκριμένο περιεχόμενο της ανθρωπολογικής και της ηθικής διδασκαλίας που συνοδεύουν τη χριστιανική μεταφυσική κοσμοεικόνα. Το κύρος των θεικών επιταγών που υποτίθεται πως προσδίδουν σε ορισμένους λόγους προς το πράττειν την ιδιαίτερη κανονιστική ισχύ της αγαθότητας και της ορθότητάς τους αντανακλά μια βαθύτερη

²⁵ Βλ. Thomas Nagel, *Mind and Cosmos*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2012 και Ronald Dworkin, *Θρησκεία χωρίς Θεό*, μτφρ. Σ. Βιρβιδάκης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2019, καθώς και Στέλιος Βιρβιδάκης, «Ο ρασιοναλιστικός ηθικός ρεαλισμός ως θρησκεία χωρίς Θεό», στο Κώστας Θεολόγου και Μαρία Πουρνάρη (επιμ.), *Φιλοσοφικοί περίπατοι και σονάτες. Αντίδωρο στον Αρη Κουτούγκο*, Εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2019, σ. 49-74. Πρβλ. την ανάγνωση από την Άιρις Μέρντοχ, της οντολογικής απόδειξης της ύπαρξης του Θεού ως ενός επιχειρήματος για την αναγκαία ύπαρξη του Αγαθού (Iris Murdoch, "The Ontological Proof", στις ίδιες, *Metaphysics as a Guide to Morals*, Vintage Books, 1992, σ. 391-430) και την υπεράσπιση μιας μορφής πανενθεϊσμού, με σημαντικές ηθικές υποδηλώσεις από τον Μάρκ Τζόνστον, στο Mark Johnston, *Saving God*, Princeton University Press, Princeton, 2008.

ηθική τελεολογία η οποία διέπει την πραγματικότητα και προσανατολίζει τον βίο μας στην ομοίωση προς τον Θεό-Δημιουργό. Για τον θεϊστή, αυτή η τελεολογία εξηγεί την παράδοξη σύνδεση μεταξύ των φυσικών χαρακτηριστικών της ύπαρξής μας και της ισχυρής επιτακτικότητας των ηθικών λόγων που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά μας προς τους συνανθρώπους μας και μας καλούν σε αγαπητική υπέρβαση των εγωκεντρικών μας επιδιώξεων. Όπως γράφει ο Κόττινγκχαμ ,

Αν από την ουσία της φύσης του ο ίδιος ο Θεός είναι συμπονετικός και ελεήμων, δίκαιος και αγαπών, τότε και εμείς, ως άνθρωποι που ενεργούμε κατά αυτούς τους τρόπους, πλησιάζουμε τον Θεό, την πηγή της ύπαρξής μας και κάθε αγαθού. Η απαίτηση να πράττουμε έτσι είναι η ισχυρότερη δυνατή, στο βαθμό που μας φέρνει κοντά στον «οίκο» όπου θα βρούμε την αληθινή ειρήνη και πραγμάτωσή μας· και αντίστροφα, αν εναντιωνόμαστε σε αυτούς τους τρόπους του πράττειν, αποκοπτόμαστε από τον αληθινό μας προορισμό, από την έσχατη βάση της χαράς και του νοήματος της ζωής μας... Μόνο αν αυτά τα γνωρίσματα, τα οποία λέμε πως κάνουν τις πράξεις μας καλές, μας κατευθύνουν στον αληθινό σκοπό της ύπαρξής μας, θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε πως έχουν, εκτός από τα παρατηρήσιμα χαρακτηριστικά τους, μια κανονιστική ισχύ η οποία επιτάσσει την συμμόρφωσή μας, είτε μας αρέσει είτε όχι, ανεξάρτητα από τις ενδεχομενικές μας τάσεις. Μόνο αν πίσω από το σύμπαν κρύβεται μια ηθική τελεολογία, θα υπάρχουν πραγματικά ηθική αγαθότητα ή ορθότητα, - ως κάτι που έχουμε τελικά λόγο να επιλέξουμε - και αυτές δεν θα διαλύονται απλώς σε γνωρίσματα κατάλληλα για την προαγωγή σχεδίων που συμβαίνει να έχουμε υιοθετήσει, ή την επιδίωξη στόχων που μπορεί να συμβαίνει να έχουμε θέσει εμείς οι ίδιοι».²⁶

Ο Κόττινγκχαμ επισημαίνει πως από μόνο του το γεγονός ότι η πραγματικότητα που ανιχνεύουν οι ηθικοί ρεαλιστές είναι τέτοια που μας επιβάλλει συστηματικά δεοντικούς λόγους προς το πράττειν, μας φέρνει αντιμέτωπους με απαιτητικά κριτήρια με τα οποία πρέπει να μετρηθούν οι συμβάσεις και η συμπεριφορά μας, και φανερώνει έτσι την ανεπάρκεια και τις ατέλειές μας, συνάδει με εντυπωσιακή συνέπεια με τη θεϊστική, και ιδιαίτερα με τη χριστιανική αντίληψη του κόσμου που παρουσιάζεται στη Βίβλο. Για τους Χριστιανούς, ο αόρατος Θεός είναι πρόσωπο που ενσαρκώνεται, προσλαμβάνει την ανθρώπινη φύση με τις αδυναμίες της,

²⁶ Cottingham, *Why Believe?*, ό.π., σ. 41-2. Βλ. και *The Spiritual Dimension*, ό.π., σ. 54-7, *Philosophy of Religion. Towards a More Humane Approach*, ό.π., σ. 85-8. Σύμφωνα με το επιχείρημα του Κόττινγκχαμ, θα λέγαμε πως «η θεϊστική τελεολογική δομή, με το όραμα του έσχατου αγαθού για την ανθρώπινη ζωή με το οποίο συνδέεται, αποτελεί το κανονιστικό υπομόχλιο (fulcrum) που γεννά την ισχύ της υποχρέωσης». (*Philosophy of Religion. Towards a More Humane Approach*, ό.π., σ.85).

συμπάσχει μαζί μας και με τα πάθη και την ανάστασή του καθιστά δυνατή τη σωτηρία μας από τη φθορά της αμαρτίας.²⁷

Η εναλλακτική πλατωνική ή οιονεί πλατωνική θεώρηση που φαίνεται συμβατή με την άρνηση της ύπαρξης του προσωπικού Θεού του Χριστιανισμού και των άλλων μονοθεϊστικών θρησκειών μπορεί να θεωρηθεί εξηγητικά λιγότερο ικανοποιητική από τη θεϊστική υπόθεση, στο βαθμό που η αξιακή δομή και η τελεολογία την οποία αναγνωρίζει μοιάζει αστήρικτη και εκκρεμής, χωρίς την αναφορά σε ένα ενιαίο, Ύψιστο Θεϊκό Νου. Σύμφωνα με τον Τζων Ριστ, ο οποίος ακολουθεί μια νεοπλατωνική γραμμή σκέψης που οδηγεί στον Αυγουστίνο, οι έννοιες που λειτουργούν ως ηθικά πρότυπα και μορφικά αίτια και έχουν ουσιώδες οντολογικό αντίκρισμα, όπως τα πλατωνικά Είδη, πρέπει να εκληφθούν ως αιώνια νοητά αντικείμενα σε αναγκαία εξάρτηση με ένα αδιάκοπα ενεργό Νου. Ειδάλλως, οι αξίες και οι κανονιστικές αρχές θα μπορούσαν να αποτελούν υπερβατικές οντότητες ή στοιχεία τα οποία απλώς «επιπλέουν ελεύθερα» (free-floating) σε ένα μεταφυσικό κενό.²⁸

Εκείνο πάντως που ξεχωρίζει τον Κόττινγκχαμ από άλλους φιλοσόφους της θρησκείας και θεολόγους με αναλυτική φιλοσοφική παιδεία είναι η προθυμία του να αναγνωρίσει τα όρια της ισχύος των αναλυτικών επιχειρημάτων. Η Εισαγωγή του στη φιλοσοφία της θρησκείας υιοθετεί αυτό που περιγράφεται ως μια πιο «ανθρώπινη» προσέγγιση, η οποία «διατηρεί τις αρετές της κριτικής φιλοσοφικής μεθοδολογίας, αλλά συνδέει το συγκεκριμένο αντικείμενο στενότερα με τις ηθικές και πνευματικές ευαισθησίες που έχουν διαμορφώσει τη θρησκευτική πίστη ανά τους αιώνες, και συνεχίζουν μέχρι σήμερα να εμπνέουν τις ζωές των πιστών».²⁹

²⁷ Cottingham, *How to Believe*, ό.π., σ.69-70. Πρβλ. και τις πολλές σχετικές αναφορές στη χριστιανική διδασκαλία, σε όλα τα έργα του στα οποία έχουμε ήδη παραπέμψει.

²⁸ Βλ. John Rist, *Real Ethics. Reconsidering the Foundations of Morality*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2004, σ. 40. Πρβλ. Keith Ward, *Morality, Autonomy and God*, Oneworld Publications, Λονδίνο, 2013, όπου ο πλατωνισμός στη μεταθητική παρουσιάζεται ως συμβατός με μια ευρεία φυσιοκρατική θεώρηση, ενώ ο θεϊσμός, με κυρίαρχη τη χριστιανική αντίληψη, δεν ερμηνεύεται ως μια απλή υπερφυσική προσθήκη, αλλά ως μια συνεκτική μεταφυσική αναθεώρησή του.

²⁹ Cottingham, *Philosophy of Religion. Towards a More Humane Approach*, ό.π., σ.11. Για τη σημασία των ηπειρωτικών προσεγγίσεων και των σχετικών αντιλήψεων της αλήθειας στη φιλοσοφία της θρησκείας πρβλ. N.N. Trakakis, “Doing Philosophy in Style: A New Look at the Analytic/Continental Divide”, *Philosophical Compass*, 7/12 (2012): 919-42, “Truth, or the Futures of Philosophy of Religion”, *International Journal of Philosophy and Theology* 74/5 (2013): 366-9, “The

Έτσι, προτείνοντας την υπεράσπιση της χριστιανικής κοσμοεικόνας, μέσα από μια σύνθετη επιχειρηματολογική στρατηγική, που θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε ως μια μορφή ευρείας συναγωγής στην καλύτερη εξήγηση της φαινομενολογίας της ηθικής εμπειρίας δε διστάζει να ομολογήσει πως η ισχύς των συμπερασμάτων του εξαρτάται από τη διάθεσή μας να αποδεχθούμε βασικές προκειμένες οι οποίες στηρίζονται σε μια συνολική αντίληψη του κόσμου. Ένας φιλόσοφος εμπνεόμενος από τη σκέψη του Βιτγκενστάιν θα έλεγε και πως απαιτείται συμμετοχή σε μια μορφή ζωής. Ο Κόττινγκχαμ παραπέμπει συχνά σε θρησκευτικά βιώματα που καταγράφονται σε λογοτεχνικά κείμενα και εκδηλώνονται και μέσα από άλλες εκφάνσεις καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ένας πιστός χριστιανός θα αναφερόταν άμεσα σε πνευματικές ασκήσεις που μπορεί να περιλαμβάνουν τελετουργικές πρακτικές και μυστήρια και κυρίως στη συμμετοχή στη λατρεία της ευχαριστιακής κοινότητας της Εκκλησίας, η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία για την ορθόδοξη παράδοση.³⁰

Ασφαλώς, η στρατηγική του Κόττινγκχαμ δεν πρόκειται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική στη διαλεκτική αντιπαράθεση με όσους δεν είναι διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν τις βαθιά ριζωμένες, αφετηριακές φυσιοκρατικές τους δεσμεύσεις. Για όλους αυτούς, είτε οδηγούνται σε ακραίες αμφισβητήσεις της ηθικής διάστασης, μέσα από ευθέως υπονομευτικές προσεγγίσεις, όπως, μεταξύ άλλων, βιολογικές, αναγωγιστικές εξηγήσεις και γενεαλογίες νιτσεικής έμπνευσης, είτε συντάσσονται με μετριοπαθέστερες αντιρεαλιστικές τοποθετήσεις, που διατηρούν ένα μινιμαλιστικό πυρήνα ηθικότητας, απαραίτητης για την εύρυθμη λειτουργία των ανθρώπινων κοινωνιών, είτε ακόμη υιοθετούν κάποια παραλλαγή ασθενούς ηθικού ρεαλισμού και κινούνται στην κατεύθυνση ενός κοσμικού ανθρωπισμού, δεν υφίσταται καμιά

New Phenomenology and Analytic Philosophy of Religion”, *The Heythrop Journal* LV (2014): 670-90. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια, ο Τρακάκης έχει υιοθετήσει μια γενικά απορριπτική φιλοσοφική στάση απέναντι στη θρησκευτική πίστη. (Βλ. N.N Trakakis, “Why I am not Orthodox, *ABC Religion & Ethics*, December 7, 2015 και για μια απάντηση, πρβλ. P. Isidoros Charalambos Katsos, “Wounded by Love: Orthodox Response to Trakakis”, *ABC Religion & Ethics*, June 6, 2016.)

³⁰ Βλ. το πλήθος των σχετικών στοιχείων στα έργα του Κόττινγκχαμ, που αναφέρθηκαν παραπάνω, μεταξύ των οποίων παραπομπές σε μυθιστορήματα του Τζόζεφ Κόνραντ, σε ποιήματα των Φρήντριχ Χέλντερλιν, Τζέραλντ Μάνλεϋ Χόπκινς, Ράινερ Μαρία Ρίλκε και Σήμους Χήνυ, και σε μουσικές συνθέσεις του Μπαχ. Σχετικά με την επιστημική σημασία της συμμετοχής στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του ορθόδοξου αναλυτικού φιλοσόφου Τέρενς Κούνεο. Βλ. και Terence Cuneo, *Ritualized Faith*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Λονδίνο, 2016.

ανάγκη αναγνώρισης ισχυρότερων κανονιστικών λόγων προς το πράττειν που θα απαιτούσαν μεταφυσική και μάλιστα υπερβατική θεμελίωση.³¹

Αλλά είναι αρκετοί και οι μη φυσιοκράτες φιλόσοφοι οι οποίοι δε συμφωνούν πως η ρεαλιστική μεταφυσική των ηθικών αξιών και αρχών απαιτεί οπωσδήποτε κάποια θεϊστική προέκταση ή συμπλήρωση, η οποία μάλιστα τους φαίνεται προβληματική. Αφενός, μπορεί να μη συμμερίζονται την πίστη των θεϊστών και να θεωρούν ως μη επιδεχόμενες επαρκή δικαιολόγηση τις παράδοξες, εξ αποκαλύψεως δογματικές αλήθειες, οι οποίες υποτίθεται πως φωτίζουν την ηθική εμπειρία και την βιωματική φόρτιση κάποιων καίριων διαισθήσεων· αφετέρου, μπορεί να συναντούν ανυπέβλητα επιστημικά εμπόδια για την αποδοχή της ύπαρξης ενός προσωπικού Θεού, με τα γνωρίσματα που του αποδίδονται από τις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες, και ειδικότερα από τον χριστιανισμό, μεταξύ άλλων, στην ασυμβατότητα βασικών θεϊκών κατηγορημάτων και στο πρόβλημα του κακού.³²

Σε κάθε περίπτωση, το κεντρικό ηθικό επιχείρημα, όπως το επεξεργάζεται ο Κόττινγκχαμ, δεν αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο της φυσικής θεολογίας και στηρίζεται στην αξιοποίηση ενός *μεστού* θεϊσμού που συμπυκνώνει βασικά στοιχεία της χριστιανικής διδασκαλίας.³³ Αυτό, εκ πρώτης όψεως, αυξάνει το ενδιαφέρον του, αλλά, ταυτόχρονα, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος, μάλλον αποδυναμώνει την απήχησή του, σε όποιους απαιτούν τον περιορισμό της σχετικής συλλογιστικής στη χρήση προκειμένων που είναι όσο γίνεται ευρύτερα αποδεκτές από έλλογα δρώντα υποκείμενα.

³¹ Για θεϊστικές απαντήσεις σε επιχειρήματα που υπονομεύουν τον ηθικό ρεαλισμό με τη χρήση αναγωγιστικών πορισμάτων από την εφαρμογή της δαρβινικής θεωρίας της εξέλιξης, βλ. Jeffrey, ό.π., σ.41-7.

³² Σχετικά με τη λογική ασυμβατότητα βασικών ιδιοτήτων του Θεού, όπως, Παντοδύναμος, Παντογνώστης, Πανάγαθος, Αιώνιος, βλ. Anthony Kenny, *God and the Philosophers*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 1979. Για το πρόβλημα του κακού, βλ., μεταξύ άλλων, Chad Meister and Paul K. Moser (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Problem of Evil*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 2017 και Ν. Ν. Trakakis (επιμ.), *The Problem of Evil. Eight Views in Dialogue*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2018.

³³ Για την έννοια του *μεστού* (*thick*) θεϊσμού, δηλαδή μιας αντίληψης του Θεού λεπτομερώς προσδιορισμένης από συγκεκριμένες θρησκευτικές παραδόσεις, και τα προβλήματά της, βλ. Jeffrey, ό.π., σ. 47-8, 64-5.

7. Ολοκληρώνοντας εδώ τη σύντομη και αναπόφευκτα κάπως σχηματική αυτή παρουσίαση, μπορούμε να συνοψίσουμε τις κυριότερες συμπερασματικές μας παρατηρήσεις, υποδεικνύοντας κατευθύνσεις για την περαιτέρω διερεύνηση της όλης θεματικής.

α) Είδαμε πως αυτό που περιγράφεται ως το ηθικό επιχείρημα για την ύπαρξη του Θεού προσλαμβάνει ποικίλες μορφές. Ο προσωπικός Θεός, όπως νοείται στις θρησκείες της Βίβλου, παρουσιάζεται ως αναγκαίο οντολογικό έρεισμα και ως εγγυητής για τον ουσιωδώς έλλογο χαρακτήρα, την κανονιστική ισχύ ή και την τελική δικαίωση της στόχευσης των ηθικών λόγων προς το πράττειν και της παρακίνησής μας από αυτούς.

β) Η πρώτη ρητή και εκτενής ανάπτυξη παραλλαγών του επιχειρήματος απαντά στο έργο του Καντ, ο οποίος το καθιστά κεντρικό στοιχείο μιας ηθικοθεολογίας που συνδέεται με βασικές συνιστώσες της πρακτικής του φιλοσοφίας. Ωστόσο, όπως διαπιστώσαμε, οι απαρχές της σύλληψης του επιχειρήματος μπορούν να αναζητηθούν στη σκέψη του Πλάτωνα και στην ηθική τελεολογία που κληροδοτείται από τη νεοπλατωνική παράδοση στη χριστιανική θεολογία.

γ) Το ενδιαφέρον για το ηθικό επιχείρημα έχει πρόσφατα αναζωπυρωθεί στη σύγχρονη αναλυτική φιλοσοφία της θρησκείας και φιλοσοφική θεολογία, αλλά και στη μεταηθική, όπου προτείνονται ανασυγκροτήσεις με κύριο στόχο την υπεράσπιση μορφών ισχυρού ηθικού ρεαλισμού και με σημαντικές υποδηλώσεις για την στήριξη κανονιστικών ηθικών θεωριών.

δ) Η επεξεργασία του επιχειρήματος από φιλοσόφους όπως ο Τζων Κόττινγκχαμ, συμβάλλει στην ανανέωση της φιλοσοφίας της θρησκείας, στο βαθμό που καταδεικνύει τα όρια της τεχνικής αναλυτικής επιχειρηματολογίας και την ανάγκη εμπλουτισμού της με στοιχεία από τη μαρτυρία της φαινομενολογικής παράδοσης και με τη χρησιμοποίηση πολύμορφου βιωματικού υλικού από τη λογοτεχνική και καλλιτεχνική έκφραση και από τη συμμετοχή σε πνευματικές ασκήσεις και λατρευτικές πρακτικές. Κατ'αυτόν τον τρόπο, υποδεικνύεται και η δυνατότητα διαμόρφωσης μιας ανάλογα εμπλουτισμένης φιλοσοφικής θεολογίας.

ε) Είναι προφανές ότι αυτή η διεύρυνση της φιλοσοφικής θεώρησης σηματοδοτεί και την αναγνώριση του γεγονότος ότι το ηθικό επιχείρημα δε μπορεί να αναπτυχθεί σε

τελείως «ουδέτερο» έδαφος και να οικοδομηθεί με γενικά αποδεκτές προκείμενες. Φαίνεται πως απαιτείται η ερμηνευτική προσέγγιση της ηθικής φαινομενολογίας μέσα από την προγενέστερη αποδοχή συνολικών κοσμοεικόνων, τις οποίες όμως κατά πάσα πιθανότητα θα απορρίψουν εκ προοιμίου φιλόσοφοι με ακραιφνείς, μεθοδολογικές και ουσιώδεις φυσιοκρατικές δεσμεύσεις. Ίσως διαπιστωθεί εκατέρωθεν πως είναι αναπόφευκτη κάποια *λήψη του ζητουμένου*.

στ) Σε κάθε περίπτωση, αξίζει νομίζω να συνεχιστεί η διεξοδική μελέτη και προσπάθεια συγκριτικής φιλοσοφικής αποτίμησης των εναλλακτικών πλατωνικών και θειστικών προτύπων στο μεταηθικό πεδίο, η ενδεχόμενη συμπληρωματικότητα και η δυνατότητα συνεκτικού συνδυασμού τους.

ζ) Εδώ θα μπορούσαν να εξεταστούν και η γονιμότητα, αλλά και τα όρια της συμπληρωματικής θεώρησης φιλοσοφίας της θρησκείας και θεολογίας. Ειδικότερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχεσιοκεντρική και προσωποκεντρική οντολογία της ορθόδοξης θεολογίας, με αναφορά στην αγαπητική απόβλεψη, αλλά και στην ελευθερία των προσώπων, που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μεταφυσικό υπόβαθρο για μια διαφορετική ερμηνεία του ηθικού επιχειρήματος.³⁴ Σε αυτό το σημείο θα έπρεπε ίσως να τεθεί και το ερώτημα κατά πόσον η αποφαιτική και μυστική παράδοση της ορθοδοξίας είναι συμβατή με μια ευρύτερη ηθικοθεολογία πρακτικού χαρακτήρα.

³⁴ Ευχαριστώ τον Νίκο Ασπρούλη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του σχετικά με αυτό το ζήτημα. Βλ. και παραπάνω σημ.19.